

بررسی بازتاب تصویری بهشت و
جهنم در نقاشی کودکان ۶ تا ۹ ساله
در ایران

زینب احمدی، نه‌ساله

بررسی بازتاب تصویری بهشت و جهنم در نقاشی کودکان ۶ تا ۹ ساله در ایران

فرزانه واحددهکردی* میترا کالانه صالحی** طاهره شیدخت معتکف*** مصطفی برازنده****

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۴/۲۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۳/۱۲/۱۵

چکیده

بررسی‌های روان‌شناختی نشان می‌دهد که نقاشی کودک نتیجه آموزه‌های خودآگاه و ناخودآگاه او نسبت به مفاهیم گوناگون است و کودک آنچه را که از بیان آن عاجز است از طریق نقاشی بیان می‌کند. درگیری‌های ذهنی او در رابطه با سوالات و دغدغه‌های مذهبی نیز از مسائلی است که به دلیل ناتوانایی گفتگو در رابطه با آنها در نقاشی‌هایش نمود می‌یابد. هدف این پژوهش بررسی بازتاب تصویر بهشت و جهنم در نقاشی کودکان شش تا نه‌ساله ایرانی است.

پژوهش حاضر از نوع کاربردی بوده و توصیفی پیمایشی است. پس از مطالعه کتابخانه‌ای در ارتباط با دلایل روان‌شناسی ترسیم نقاشی توسط کودکان و همچنین تحلیل نمادها و رنگ‌های موجود در نقاشی آنها به جمع‌آوری نقاشی کودکان شش تا نه‌ساله با موضوع بهشت و جهنم در تعدادی از شهرهای ایران به صورت نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای پرداخته شده است. متغیرهای مورد پژوهش شامل نمادها و رنگ‌های مورد استفاده در نقاشی کودکان است.

بررسی حدود هزار نمونه به دست آمده با استفاده از نرم‌افزار آماری اسپاس در سطح آمار توصیفی شامل فراوانی و درصد نشان می‌دهد که بهشت در ذهن کودکان ایران مترادف آرامش است و جهنم با آشفتگی و اضطراب برابری می‌کند. همچنین با تحلیل نمونه‌ها می‌توان چنین نتیجه گرفت که در ذهن کودکان ایرانی جهنم تصویر واضح‌تری داشته و دست‌یافتنی‌تر و ملموس‌تر از بهشت است.

واژگان کلیدی

روان‌شناسی کودک، بهشت، جهنم، نقاشی کودک، کودکان ایرانی.

Email: farzanevahed@gmail.com

Email: mitra.salehi2009@gmail.com

Email: shidokhtmotakef@yahoo.com

Email: m.barazandeh.m@gmail.com

* مربی دانشگاه آزاد، واحد قم، شهر قم، استان قم (مسئول مکاتبات)

** مربی دانشگاه آزاد، واحد قم، شهر قم، استان قم

*** مربی دانشگاه آزاد، واحد قم، شهر قم، استان قم

**** کارشناس ارشد مدیریت، دانشگاه تهران، شهر تهران، استان تهران

مقدمه

بسیاری از پژوهشگران بر این عقیده‌اند که نقاشی کودک دریچه‌ای است که بر اندیشه‌ها و احساسات او گشوده می‌شود. اهمیت نقاشی از این جهت است که به حقیقت ذاتی اشیا از کلمات بسیار نزدیک‌تر است و درک آن برخلاف نوشتن به کوشش و دقت زیادی نیاز ندارد.

نقاشی زبانی است که برای کودکان کمتر از ده سال مؤثرتر از سخن گفتن است، زیرا ساختار زبان گفتاری چنان پیچیده است که کودک خردسال نمی‌تواند به آسانی از آن بهره گیرد. نقاشی‌های او وسیله‌ای برای بیان خویشتن، فرار از آزارها و نمایان کردن تابوهایی است که با رنج او ارتباط دارد و کودک قادر به بیان آنها از طریق زبان نیست. بنابراین اغلب درون خود را با کشیدن نقاشی عیان می‌سازد و علایق و تمایلات و تصورات خود را به‌طور ناخودآگاه در نقاشی‌هایش به‌کمک نمادها نشان می‌دهد.

دغدغه‌ها و تصورات کودک راجع به مسائل مذهبی مانند بهشت و جهنم نیز از مواردی است که از طریق نقاشی‌هایش نمود می‌یابد. بنابراین می‌توان ضمن پی بردن به تجسم او از مسائل گوناگون در سنجش شخصیت یا تشخیص نابسامانی‌های روان‌شناختی او از نقاشی‌هایش استفاده کرد و در پی درمان آن‌ها برآمد. از سوی دیگر تصویرگر کتب کودک در بسیاری موارد، بی‌توجه به درک ذهنی کودک از مسائل پیرامون، اقدام به مصورسازی کتب کودکان می‌کند. تفاوت میان تصورات ذهنی کودک و تصویر موجود در کتاب، که تراوش ذهن تصویرگر است، درک کودک از موضوع را به حداقل کاهش داده فکر او را درگیر می‌کند. پژوهش حاضر و سایر پژوهش‌هایی از این دست می‌تواند به حل معضل یادشده کمک شایانی کند. همچنین دانستن تصویر ذهنی کودکان از مفاهیم مذهبی مانند بهشت و جهنم می‌تواند راهگشای حل بسیاری از معضلات کودک در ارتباط با درک این مفاهیم باشد، ضمن آنکه نقایص آموزشی اعمال‌شده از سوی والدین و مربیان در تفهیم مضامین مذهبی به کودک را آشکار و ایشان را به رفع آنها ترغیب می‌کند.

پرسش‌های پژوهش

- درک کودکان ایرانی از بهشت چگونه است؟
- درک کودکان ایرانی از جهنم چگونه است؟
- کدامیک از مفاهیم بهشت و جهنم برای کودکان ایرانی واضح‌تر و ملموس‌تر است؟

روش پژوهش

این پژوهش از نوع کاربردی بوده و توصیفی پیمایشی است و پس از تدوین اطلاعات کتابخانه‌ای و جمع‌آوری نمونه‌های نقاشی کودکان به‌صورت میدانی به توصیف و تحلیل آنها می‌پردازد.

جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش کودکان شش تا نه‌ساله ایرانی هستند. پس از انتخاب هفت استان به‌صورت تصادفی در شمال (مازندران و گیلان)، جنوب (بوشهر)، شرق (خراسان)، غرب (چهارمحال و بختیاری)، و مرکز ایران (اصفهان و قم)، استان تهران نیز علاوه بر آنها برگزیده شد. با عدم همکاری آموزش و پرورش استان بوشهر و عدم ارسال نمونه‌های قابل بررسی، جامعه آماری را هزار نفر از کودکان ساکن در شهرهای بابلسر، ساری، انزلی، مشهد، شهرکرد، اصفهان، قم، و اوان و تهران تشکیل داده‌اند که به‌روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای انتخاب شده‌اند. نمونه‌ها شامل نقاشی کودکان با موضوع بهشت و جهنم است. با توجه به تقلیدی، تکراری یا مخدوش بودن تعدادی از نقاشی‌ها، ۲۸۲ نمونه به تناسب شهرها قابل تجزیه و تحلیل تشخیص داده شد. کودکان در انتخاب تکنیک و قطع نقاشی محدودیت نداشته و زمان یکسان برای همه آنان در نظر گرفته شده است.

متغیرهای پژوهش

متغیرهای مورد بررسی در نمونه‌ها، نمادها و رنگ‌های استفاده‌شده در نقاشی‌هاست. نمادها شامل شکل آدم، خورشید، درخت، خانه، آسمان، زمین، رنگین‌کمان و رعد و برق، آب و ابر و باران، درخت، حیوانات و پرندگان و رنگ‌ها شامل قرمز، نارنجی و سیاه برای فضای جهنم و رنگ‌های سبز، آبی و زرد در فضای بهشت است. ضمناً همه متغیرهایی که به‌منظور تجزیه و تحلیل تعریف شده‌اند از نوع اسمی و کیفی در نظر گرفته شده‌اند.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

پس از جمع‌آوری و جداسازی نمونه‌ها، توصیف و تحلیل آماری در نرم‌افزار اسپاس پی‌اس انجام شده است. داده‌ها در سطح آمار توصیفی شامل فراوانی و درصد مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در نهایت نتایج به‌دست‌آمده از بررسی آماری با توجه به روان‌شناسی نمادها و رنگ‌های نقاشی کودکان تحلیل شده‌اند.

پیشینه پژوهش

نقاشی کودکان از دیرباز مورد توجه پژوهشگران بوده است و کارکردهای آن در شاخه‌های مختلف روان‌شناسی و هنر تصویرگری به اثبات رسیده است. پاشا و شریفی (۱۳۷۲)، کارکردهای نقاشی کودکان را عنوان کرده و آن را در تعیین شاخص‌های مورد توجه کودک و همچنین درمان او مؤثر دانسته‌اند. معتمدنیا (۱۳۸۹)، مراحل نقاشی کودکان را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. امیری و اسعدی (۱۳۸۶)، تحول ترجیح رنگ در نقاشی کودکان چهار تا شش‌ساله شهر اصفهان را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که

ممکن است تفاوت‌های زیاد آنها در رشد شناختی و آگاهی از پیرامون، نیازهای اولیه و اولویت‌های آموزشی به خوبی مشهود باشد (Freund & Baltes, 29:2000).

هر کودکی با فطرتی خداجو و خدایی به دنیا می‌آید و با قرار گرفتن در یک محیط اجتماعی و خانوادگی مذهبی بر شدت آن افزوده می‌شود. کودکان در سیر تحولی رشد خود، حدود چهار سالگی، به مرحله نسبی درک مفهوم‌ها می‌رسند و از توانایی عملکرد نمادین و خلاقیت ذهنی گسترده‌تری برخوردار می‌شوند. از آنجا که «ناب‌ترین ویژگی انسان پرستشگری اوست» (Swanson, 28:1993)، در سنین چهار تا هفت سالگی بارش ذهنی و موج‌سؤالات آنها والدین و مربیان را غافلگیر می‌سازد. برخی از سؤالات مهم کودکان دربارهٔ چگونگی و کجایی خدا و همچنین چگونگی بهشت و جهنم است. اگر کنجکاو آنان برای دانستن تقویت شود می‌توان آنان را به متفکرانی تأثیرپذیر تبدیل کرد (Lipman, 1988). لیپمن معتقد است نظام آموزشی باید با آموزش تفکر انتقادی، قدرت قضاوت به کودک بدهد (Lipman, 1991). اما متأسفانه نظام آموزشی در بسیاری موارد به این امر بی‌توجه مانده است. کودک در این سنین از طریق نمادسازی و الگوسازی به تفکر می‌پردازد. تقلید اولین گام در یادگیری کودک است. کودکان به‌طور معمول ابتدا باورهای ساده را می‌آموزند و آنگاه بینش وسیع‌تری پیدا می‌کنند. «برقراری پیوند بین آموزه‌های دینی و زندگی روزمرهٔ کودکان از ویژگی‌های برنامهٔ جدید تعلیم و تربیت است» (مرعشی و دیگران، ۱۹:۱۳۹۱).

فریود، اریکسون، پیاژه، بالبی، و یگوتسکی، کلبرک و دیگران با نظریه‌های خودآگاهی درک جامعی از فرایند کودکی و نیازهای او فراهم آوردند و با تبیین‌های خود شناخت بزرگسالان از این دوره را وسعت داده‌اند. «فهم چگونگی شکل‌گیری مفاهیم در ذهن کودک به درک نیازهای او کمک شایانی می‌نماید» (Thelen, 1992:203). ممکن است والدین و مربیان وحشت از جهنم را با هدف نهدن کودک از دروغ، اعمال نامناسب و نادرست ایجاد کنند، اما باید این نکته را در نظر داشت که ترسانیدن کودک از جهنم به ترس از خدا می‌انجامد. لیپمن و همکاران او معتقدند می‌توان کودکان را به گونه‌ای با فلسفه درگیر کرد که به رغم سن کم زمینه‌های تفکر فلسفی در آنها رشد یابد (Lipman, 1980). اما به‌رحال درگیری‌های ذهنی کودکان در رابطه با سؤالات و دغدغه‌های مذهبی و فلسفی از جمله مسائلی است که به دلیل عدم توانایی گفتگو در رابطه با آنها به دفعات در نقاشی‌هایشان نمود می‌یابد.

نمادهای نقاشی کودکان

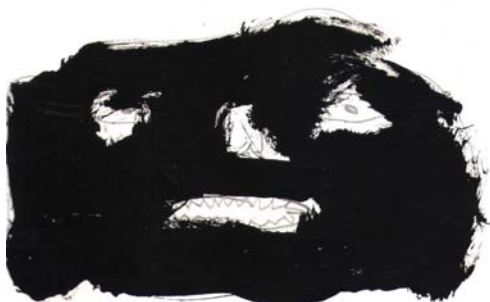
نقاشی هر کودک متفاوت از کودک دیگر هم‌سن و سال اوست. با وجود این، برخی تصاویر در نقاشی کودکان مختلف وجود دارند که به‌لحاظ داشتن معانی مشابه در طی زمانهای

رنگ‌های آبی، زرد، قرمز و نارنجی از بیشترین ارجحیت و سیاه از کمترین ارجحیت در نقاشی کودکان برخوردار است. امیری و اسعدی و اکبری (۱۳۹۰). تفاوت‌های جنسیتی ترتیب ترجیح رنگ در کودکان را مورد بررسی قرار داده‌اند. اما با وجود اشتراکات کلی در زمینهٔ بررسی مفاهیم نقاشی کودکان، موضوع پژوهش حاضر تازگی داشته و تا کنون مورد مشابهی نگاشته نشده است.

مباحث نظری

نقاشی وسیلهٔ ارتباطی کودک با دنیای خارج است، ارتباطی که با توجه به افزایش فاصله‌های عاطفی بین اشخاص و والدین با دنیای پاک و بی‌آلایش کودکان روز به روز در حال فزونی یافتن است. از سوی دیگر کودک آنچه را که از بیان آن عاجز است و یا آنچه را که در ناخودآگاهش منجر به درگیری ذهن او می‌شود نیز از طریق نقاشی‌هایش بیان می‌کند. تمایل به برقراری رابطه با دیگران منجر به ترسیم اشکالی می‌شود که از جنبه‌های مختلف قابل بررسی و تجزیه و تحلیل‌اند. می‌توان از طریق نقاشی‌های کودک به فکر و ذهن او نفوذ پیدا کرد و با کندوکاو آنها به کشف ناهنجاری‌ها و مشکلات او نائل شد. «در واقع پی بردن به مشکلات عاطفی کودکان و همچنین درمان اختلالات رفتاری آنها از طریق نقاشی‌هایشان امکان‌پذیر است» (طباطبایی، ۱۳۸۳: ۱۸). برخی نقاشی‌ها صرفاً طرح‌هایی تزیینی یا خط‌خطی هستند که تعریف و توصیف آنها آسان است اما بیشتر کودکانی که تحت تعلیم و تربیت قرار می‌گیرند نقاشی‌هایی می‌کشند که تصویرند، یعنی بازنمایی چیزی هستند» (گلین، ۱۳۸۷: ۵۵). بنابراین در اغلب موارد تعریف نقاشی به شناخت تصویر باز می‌گردد. «تعریف تصویر دشوار و اصولاً به فلسفه هنر مرتبط است و روان‌شناسان به این مقوله ندرتاً پرداخته‌اند. لیکن تمام نظریه‌های مربوط به نقاشی کودکان با فرضیاتی دربارهٔ نوع و ماهیت تصویر همراه‌اند» (گلین، ۱۳۸۷: ۶۱). تصویر همان‌گونه که در فلسفه هنر از افلاطون تا ارسطو و کانت و... به آن اشاره شده است بازنمایی واقعیت‌های بیرونی است. نقاشی کودکان نیز به همین معنا و با اندکی تفاوت در این تعریف می‌گنجد. نقاش با علم به هنر خویش و با در نظر گرفتن کلیهٔ مسائلی که در جامعهٔ هنری زمانه‌اش مطرح است به خلق اثر هنری اقدام می‌کند. اما کودک به‌صورت ناخودآگاه و با اتکا به ذهن و قوهٔ خیال خویش به بازنمایی تصاویری که به‌صورت ضمنی از دنیای بیرون درک کرده است می‌پردازد. بر این اساس نقاشی‌های کودکان از منظر روان‌شناسی قابل بررسی و استنتاج‌اند. «کودکان روش‌هایی منحصر به فرد در فکر کردن، احساس کردن و رفتار کردن دارند که کاملاً با روش‌های بزرگسالان تفاوت دارد» (Arsen, 111:2011). با این حال حوزهٔ رشد انسان به‌طور فزاینده‌ای به موقعیت‌های متفاوتی که کودکان و بزرگسالان در آن زندگی می‌کنند واقف است (Kagan, 2003:54). گاه

1. Freud
2. Erikson
3. Piaget
4. Bowlby
5. Vygotsky
6. Kohlberg

تصویر ۲. فاطمه احدطجری، هشت ساله

تصویر ۱. زینب احمدی، نه ساله

کودکان ترسیم می‌کنند دارای باغچه و گل، درهای بزرگ و پنجره و پرده‌های رنگین باشند. چنین خانه‌ای نماد یک زندگی سعادت‌مند است که کودک در آن احساس آرامش می‌کند (فراری، ۱۳۸۲: ۱۱۲).

خورشید: تصویر خورشید به‌طور معمول بیانگر امنیت و شادی و قدرت است و به عقیده برخی از محققان به معنای حضور پدری مطلوب و مؤثر در جمع صمیمی خانواده‌ای متحد است (امامی، ۱۳۸۲: ۱۶). بنابراین ترسیم آن به نحوی نشان‌دهنده وجود یک تکیه‌گاه امن برای کودک به‌شمار می‌رود.

آسمان و زمین: آسمان نماد پاکی و زمین نماد ثبات و امنیت است. در سن پنج یا شش سالگی که کودکان قادر به درک دلایل منطقی می‌شوند به کشیدن زمین می‌پردازند (امامی، ۱۳۸۲: ۱۱۷). اما آسمان به‌صورت فضای خالی در صفحه از سنین پایین‌تر در نقاشی‌های کودک دیده می‌شود.

درخت: بسیاری از روان‌شناسان از درخت به‌عنوان موضوعی جهت شناخت شخصیت کودک استفاده کرده‌اند. در واقع از درخت به‌عنوان نمادی از خود کودک در نقاشی نام برده می‌شود.

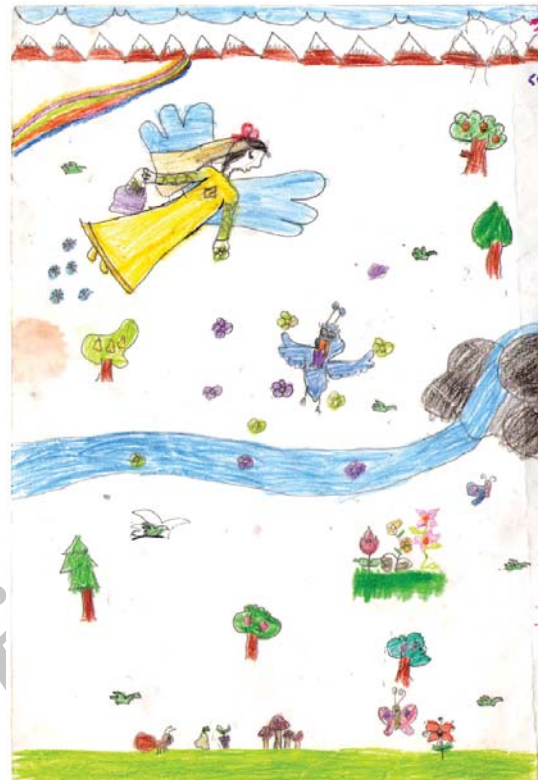
متمادی قابل تجزیه و تحلیل‌اند. درک این تصاویر که به‌مثابه نمادهای مشخص در نقاشی کودکان بروز می‌یابند راهگشای بسیاری از مسائل نادانسته در ارتباط با کودک و تشخیص مسیر درست تعلیم و تربیت اوست. با استفاده از تحلیل این نمادها در موضوعات مشترک ترسیم‌شده توسط کودکان ساکن در مناطق مختلف می‌توان به نتایج جالبی دست یافت. برخی از شاخص‌ترین این نمادها و دلایل ترسیمشان در ذیل آورده می‌شوند.

آدم: شکل آدم در نقاشی کودکان بیش از هر چیز شکل خود او و یا درکی است که از بدن و تمایلاتش دارد. در واقع بین بعضی خطوط آدمک نقاشی شده و خصوصیات روانی و جسمی کودک ارتباط مشخصی وجود دارد (فراری، ۱۳۸۲: ۱۰۲). ترسیم آدم در نقاشی کودک ابتدا نشان‌دهنده وجود خود او و سپس مادر و سایر نزدیکان در فضای ترسیمی است.

خانه: در نقاشی‌های کودکان، خانه بیش از هر عنصر دیگری ترسیم می‌شود. در شروع نقاشی کودک معمولاً خانه به‌صورت یک مربع که بر بالای آن یک مثلث قرار دارد و سپس دیوارهای اطراف آن ترسیم می‌شود. خانه نماد پناهگاه و هسته اصلی خانواده‌ای است که ممکن است مورد علاقه یا تنفر کودک باشد. ممکن است خانه‌هایی که

تصویر ۴. زینب احمدی، نه‌ساله

تصویر ۳. مایده نیکپور، هفت‌ساله

احساس گناه و تقصیری باشد که در موقعیتی خاص احساس می‌کند و چون جرئت آن را ندارد که گناه خود را بیان کند ترجیح می‌دهد آن را در قالب تصویر حیوانی ترسیم کند. حیوانات اهلی برعکس حیوانات وحشی در نقاشی معرف احساسات و کشاننده‌های مهارشده و اجتماعی هستند. جوجه‌ها معرف چهارچوب خانوادگی و نیاز به نوازش و حمایت‌اند. کلاغ‌ها و پرندگان سیاه دیگر اضطراب، ترس و گنهکاری را بیان می‌کنند. پرندگان آسمان نسبت به اینکه چه مقدار از فضای نقاشی را اشغال کنند آرمانگری و خیال‌پردازی را نشان می‌دهند. ماهی‌ها احساس راحتی و آرامش را نشان داده و گاه بی‌دفاع بودن را بیان می‌کنند. مارها نشان‌دهنده کشاننده‌های پنهان و خطرناک‌اند.

رنگ در نقاشی کودکان

از ابتدای دوران کودکی، زمانی که انسان اولین ادراکات رنگی خود را پیدا می‌کند، شروع به قانونمند ساختن احساساتی می‌کند که از این رنگ‌ها به او می‌رسد و در دوران بزرگسالی نیز بسیار به کار می‌آید. در واقع «رنگ در زندگی انسان از ابتدای کودکی تا بزرگسالی از اهمیت بسزایی برخوردار است» (بختیاری فرد، ۱۳۸۸: ۱۹). «بین نقش رنگ و زندگی عاطفی کودک با در نظر گرفتن دوران تکامل او حالتی موازی وجود دارد. در دوران کودکی (فاصله سنی سه

رنگین کمان و رعد و برق: «رنگین کمان معرف قدرت الهی و حمایت سحرآمیز می‌باشد که در پناه آن می‌توان به آرامش دست یافت. همچنین میل بازگشت به آغوش مادرانه‌ای را آشکار می‌سازد که کودک به حمایتش نیاز دارد» (دادستان، ۱۳۷۴: ۱۹۵). رعد و برق در آسمان نیز نشانه حوادث پرخاطر است.

آب، ابر، باران: آب سرچشمه حیات و نماد مادری، هیجان‌ها، دریافت‌های حسی و تخیل است. دریاچه و اقیانوس نیاز به حمایت مادرانه از کودک را مشخص می‌سازد. از آنجا که آب با شیب زمین منطبق است مبین انعطاف‌پذیری، سازش‌یافتگی، خیالبافی و رویاپردازی است. اگر آب به صورت ابرهای تهدیدکننده و موحش درآمد باشد نشان‌دهنده ترس کودک از برون‌ریزی خشم، کيفرها و هیجان مادر است. ابرهای درهم‌فشرده نشانگر مادری مداخله‌گر است. اگر آب به صورت باران درآید نشان‌دهنده غمگینی کودک است و اگر همه صفحه را قطره‌های باران بپوشاند نشانگر اضطراب کودک است.

حیوانات و پرندگان: اگر کودک به دلیلی جز اینکه در محیط زندگی خویش حیوانی دیده باشد یا خودش حیوانی داشته باشد یا اصولاً حیوانات را دوست داشته باشد، حیوانی را نقاشی کند (معمولاً حیوانات وحشی)، ممکن است به دلیل

تصویر ۵. علی اصغر شهانی، شش ساله

آن رنگ را مورد تأکید و اهمیت قرار می‌دهد» (لوشر، ۱۳۸۰: ۹۷). «نارنجی که به لحاظ دما داغ‌ترین رنگ در میان رنگ‌هاست و بیشتر در میان کودکان سه تا شش‌ساله استفاده می‌شود» (همان: ۳۱) «به همراه رنگ قرمز دارای بیشترین مقدار توجه و دریافت هستند» (لینچ، ۱۳۷۸: ۹۱).

یافته‌های پژوهش

متغیرهای پژوهش (نمادها و رنگ‌های مورد استفاده در نقاشی کودکان) در سطح آمار توصیفی همراه با جداول مربوط به درصد و فراوانی در زیر بررسی و نمونه‌ها تحلیل شده‌اند.

الف. بررسی نمادهای نقاشی کودکان

■ آدم

در نمونه‌های جمع‌آوری شده حضور آدم در نقاشی‌های

جدول ۱. وجود آدم در جهنم

وضعیت	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
۰	۱۲	۴۲.	۴۴.	۴۴.
۱	۱۵	۵۳.	۵۵.	۱۰۰.
مجموع	۲۷	۹۶.	۱۰۰.	
داده گمشده	۱	۳.		
مجموع	۲۸	۱۰۰.		

جدول ۲. وجود آدم در بهشت

وضعیت	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
۰	۱۷	۶۳.	۶۳.	۶۳.
۱	۱۰	۳۶.	۳۶.	۱۰۰.
مجموع	۲۸	۹۹.	۱۰۰.	
داده گمشده	۲	.		
مجموع	۲۸	۱۰۰.		

کودکان در جهنم بیشتر از بهشت است. ترسیم شکل آدم در بهشت به حداقل می‌رسد. جداول ۱ و ۲ مؤید این مطلب است. با وجود این، آدم‌های موجود در جهنم به‌نحو قابل توجهی از آدم‌های بهشت متفاوت‌اند. در جهنم شکل انسان به‌صورتی غیرواقعی و عجیب و گاهی با وجود شاخ روی سر و یا تناسبات ناهمگون ترسیم شده است (تصویر ۱). آدم‌های جهنم سر و دستان بزرگ دارند و با حالتی سراسیمه و چشمان از حدقه بیرون‌زده، در حال فریاد زدن ترسیم شده‌اند. برخی از کودکان اغراق در نقاشی آدم‌های درون جهنم را تا حد ترسیم شاخ روی سرهایشان پیش برده‌اند. اگر آدم ترسیم شده زن باشد، چادر سیاه بر سر و بدنی حجیم و صورتی مضطرب دارد. در برخی نقاشی‌ها اشکال ناواضح با اندازه‌های نامتعارف و چشم‌های قرمز و دهان باز با دندان‌های بزرگ

تا شش‌سالگی) کودک بیشتر تحت فشارهای درونی است، علاقهٔ بسیاری به رنگ دارد و آن را مقدم به شکل ظاهری (فرم) می‌داند، ولی به تدریج هر قدر که از وابستگی او به رنگ کم شود، علاقهٔ او به تقدم شکل بر رنگ فزونی می‌یابد» (کوثر احمدی، ۱۳۷۳: ۱۳). کودکان از دوماهگی ترجیح می‌دهند با اشیای غیررنگی سر و کار داشته باشند. وقتی بچه‌ها بزرگ‌تر می‌شوند ذهنی رنگ‌گرا پیدا می‌کنند و بیشتر از فرم جذب رنگ می‌شوند. هنگامی که به سن بلوغ می‌رسند ذهن آنها عموماً فرم‌گرا می‌شود اما بسیاری از انسان‌های خلاق در طول زندگی شان رنگ‌گرا باقی می‌مانند» (آیزمن، ۱۳۹۰: ۱۷). همچنین «کودکان برای تأکید روی قسمت‌هایی از کارشان ممکن است از رنگ‌های خاصی استفاده کنند. آنان به دو دلیل بعضی قسمت‌ها را با رنگ تأکید می‌کنند. دلیل اول اینکه آن مورد خاص برای کودک کاملاً شناخته شده و بدون سؤال بوده و حالتی بدیهی دارد و دلیل دیگر اینکه او تصمیم دارد به وسیلهٔ رنگ آمیزی آن مورد خاص، توجه خود و دیگران را به موضوع مورد نظرش جلب نموده و منظور خود را بیان نماید. چراکه تماشاگر یک نقاشی کودکانه در نظر اول متوجه رنگی می‌گردد که در نقاشی چشمگیرتر و بارزتر است» (لینچ، ۱۳۸۷: ۱۰۰). رنگ قرمز رنگ وضعیت پرخطر و به‌طور ناخودآگاه برای انسان علامت هشدار و خطر بوده است. «ارتباط رنگ قرمز با خون و آتش از گذشته‌های دور مورد بررسی است در واقع این رنگ پایه واکنش بکش یا کشته می‌شوی و ترغیب انسان برای عمل به آن است» (لوشر، ۱۳۹۰: ۱۹). رنگ قرمز نشان‌دهندهٔ بدسرشتی و هیجان و رنگ زرد نشان‌دهندهٔ احتیاط و توجه است (فراری، ۱۳۷۶: ۹۷). ارتباط کهن این رنگ با حیوانات شکارچی خطرناک و رنگ حشرات نیش‌دار و سایر جانوران مرموز یا ترسناک از قدیم مورد توجه بوده است (لوشر، ۱۳۸۰: ۳۷). در عین حال «حضور در همه جا» متعلق به رنگ زرد است (لینچ، ۱۳۷۸: ۱۴). «سیاه به‌عنوان نفی‌کنندهٔ خود نشانگر ترک علاقه، تسلیم یا انصراف نهایی بوده و از تأثیر قوی بر هر رنگ برخوردار است و خصلت

جدول ۳. وجود شیطان در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۹	۳۴.۸	۳۶.۰	۳۶.۰
۱	۱۷۴	۶۱.۷	۳۴.۰	۱۰۰.۰
مجموع	۲۷۲	۹۶.۵	۱۰۰.۰	
داده گمشده	۱	۳.		
مجموع	۲۸۲	۱۰۰.۰		

جدول ۴. وجود فرشته در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۱۶۵	۵۸.۵	۵۸.۹	۵۸.۹
۱	۱۱۵	۴۰.۸	۴۱.۱	۱۰۰.۰
مجموع	۲۸۰	۹۹.۳	۱۰۰.۰	
داده گمشده	۲	.		
مجموع	۲۸۲	۱۰۰.۰		

دیده می‌شود که کودکان آنها را هیولا یا شیخ یا ملائک عذاب جهنم توضیح داده‌اند. موجودات ماورایی در تجسم کودکان از جهنم نقش بسزایی داشته است. این موجودات که با پال و یا اجزای نامتعارف ترسیم شده‌اند به القای وحشت فضای یادشده افزوده‌اند (تصویر ۲). ترسیم چنگال و دندان‌های ترسناک و یا سرهای مجسمه‌مانند نیز به درک کودکان از جهنم باز می‌گردد. ترسیم موجود عجیب شبیه انسان که به گفته کودکان شیطان است، بی‌تردید نشئت گرفته از تفکرات کودک است. در یکی از نمونه‌ها انسانی در جهنم ترسیم شده که به توضیح خود کودک برای کم شدن گناهانش در حال نماز است. این تصویر احتمالاً نشان‌دهنده نگرش کودک به واجبات دینی است.

در بیشتر نمونه‌ها شکل آدم در نقاشی‌های جهنم به صورت شیطان و در نقاشی‌های بهشت به صورت فرشته ظهور یافته است (تصویر ۳ و ۴). اما حضور شیطان در جهنم بیشتر از حضور فرشتگان در بهشت است به طوری که در ۶۴ درصد از نقاشی‌های جهنم شیطان نقاشی شده است در حالی که این شاخص برای فرشتگان ۱/۱ درصد است. جداول ۳ و ۴ نشان می‌دهد که ۹۴ نفر از کودکان (کمی بیش از یک سوم از افرادی که هر دو فضا را نقاشی کرده‌اند) شیطان و فرشته هر دو را ترسیم کرده‌اند.

■ خانه

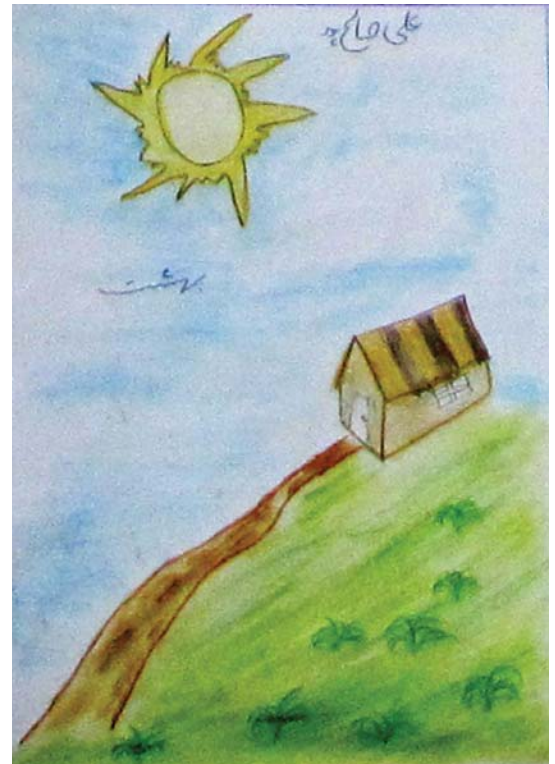
جداول ۵ و ۶ موضوع ترسیم خانه در نقاشی بهشت و جهنم را نشان می‌دهد. (داده‌های گمشده مربوط به کودکانی است که بهشت یا جهنم را نقاشی نکرده‌اند). تصویر خانه، به عنوان

تصویر ۷. یاسمن حسینی فرد، شش سال

تصویر ۸. بهمن قائدی، هشت ساله

تصویر ۶. علی صالح‌پور، هشت ساله

جدول ۵. وجود خانه در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۲۳	۸۲.۶	۸۳.۲	۸۳.
۱	۴	۱۶.۷	۱۶.۸	۱۰۰.
مجموع	۲۸	۹۹.۳	۱۰۰.۰	
داده گمشده	۲	.۷		
مجموع	۲۸	۱۰۰.۰		

جدول ۶. وجود خانه در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۲۴	۸۵.	۸۳.	۸۸.
۱	۳	۱۱.	۱۱.	۱۰۰.
مجموع	۲۷	۹۶.	۱۰۰.	
داده گمشده	۱	.۳		
مجموع	۲۸	۱۰۰.		

تصویر ۱۰. حدیثه میرخدایی، نه ساله

با درب سیاه رنگ از مشخصه‌های قابل توجه خانه‌های جهنم است. همه این ویژگی‌ها بر وجود حس ناامنی در جهنم تأکید می‌کنند.

■ خورشید

جدول ۷ و ۸ به روشنی بیان می‌کنند که خورشید در جهنم تنها در ۴ درصد نقاشی‌ها حضور دارد در صورتی که در بهشت این رقم به ۵۷/۱ درصد می‌رسد. در واقع نماد پدر به عنوان کسی که تکیه‌گاه و فراهم‌کننده آرامش است در بیشتر نقاشی‌های جهنم وجود ندارد. نوع ترسیم و رنگ آمیزی از خورشید در نقاشی جهنم این دسته از کودکان نیز قابل توجه است (تصویر ۷ و ۸). تصور این کودکان از خورشید جهنم بسیار متفاوت‌تر از خورشید بهشت است. رنگ آن قرمز یا سیاه و اندازه آن از حد طبیعی بسیار بزرگ‌تر است و گاهی از آن شعله‌های آتش متصاعد شده‌است. گاه نیز خورشید جهنم با ترسیم دندان‌های ترسناک از خورشید خندان بهشت متمایز شده‌است.

■ آسمان

وجود فضای منفی به عنوان آسمان در نقاشی توسط متغیر آسمان سنجیده شده است. همان‌طور که در جدول ۹ و ۱۰ مشاهده می‌شود وجود آسمان در نقاشی‌های جهنم تقریباً برعکس نقاشی‌های بهشت است. (مقدار ۱ وجود و مقدار ۰ نبود آسمان است). در واقع فضای منفی یا آسمان الفاکتندة

چهاردیواری امنی که محل القای آرامش به کودک است، در بهشت بیشتر از جهنم به چشم می‌خورد و در واقع به جز موارد اندک تصویر خانه در نقاشی‌های جهنم ترسیم نشده است. در مواردی که کودکان خانه را در بهشت و جهنم به‌طور هم‌زمان نقاشی کرده‌اند، تفاوت‌های مشهودی از نظر رنگ، اندازه و فرم دیده می‌شود (تصویر ۶ و ۷). استفاده از رنگ‌های گرم، اندازه‌های بیش از حد بزرگ و خطوط ناواضح محیطی

تصویر ۹. ندا فرشی، نه ساله

جدول ۹. وجود آسمان در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۱/۳	۶۱.۳	۶۳.۶	۶۳.۶
۱	۹	۳۵.۱	۳۶.۴	۱۰۰.۰
مجموع	۲۷۲	۹۶.۵	۱۰۰.۰	
داده گمشده	۱	.۳		
مجموع	۲۸۲	۱۰۰.۰		

جدول ۷. وجود خورشید در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۱۲۰	۴۲.۶	۴۲.۹	۴۲.۹
۱	۱۶۰	۵۶.۷	۵۷.۱	۱۰۰.۰
مجموع	۲۸۰	۹۹.۳	۱۰۰.۰	
داده گمشده	۲	.۳		
مجموع	۲۸۲	۱۰۰.۰		

جدول ۱۰. وجود آسمان در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۴۸	۱۷.۰	۱۷.۱	۱۷.۱
۱	۲۳۲	۸۲.۳	۸۲.۹	۱۰۰.۰
مجموع	۲۸۰	۹۹.۳	۱۰۰.۰	
داده گمشده	۲	.		
مجموع	۲۸۲	۱۰۰.۰		

جدول ۸. وجود خورشید در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۲۵۹	۹۱.۸	۹۵.۶	۹۵.۶
۱	۱	۴.	۴	۱۰۰.۰
مجموع	۲۷۱	۹۶.۱	۱۰۰.۰	
داده گمشده	۱	.۳		
مجموع	۲۸۲	۱۰۰.۰		

جدول ۱۱. وجود گل و سبزه در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۶	۲۲.	۲۲	۲۲
۱	۲۱	۷۶.	۷۷.	۱۰۰.
مجموع	۲۸	۹۹.	۱۰۰.	
داده گمشده	۲	.		
مجموع	۲۸	۱۰۰.		

حس آرامشی است که در جهنم وجود ندارد، درحالی که این حس در نقاشی های بهشت در قالب فضای سفید نمود یافته است (تصویر ۹ و ۱۰).

به لحاظ روانی سفید رنگ آرامش بوده و به عدم قبل از هبوط تعبیر می شود. بررسی آماری نشان می دهد که اکثر کودکان به صورت ناخود آگاه وجود آرامش را در بهشت و نبود آن را در جهنم حس می کنند. تراکم عناصر و لکه های

جدول ۱۲. وجود آتش در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۴	۱۴.	۱۵	۱۵
۱	۲۳	۸۱.	۸۴.	۱۰۰.
مجموع	۲۷	۹۶.	۱۰۰.	
داده گمشده	۱	۳.۵		
مجموع	۲۸	۱۰۰.		

تصویر ۱۱. دیانا عبدی، هشت ساله

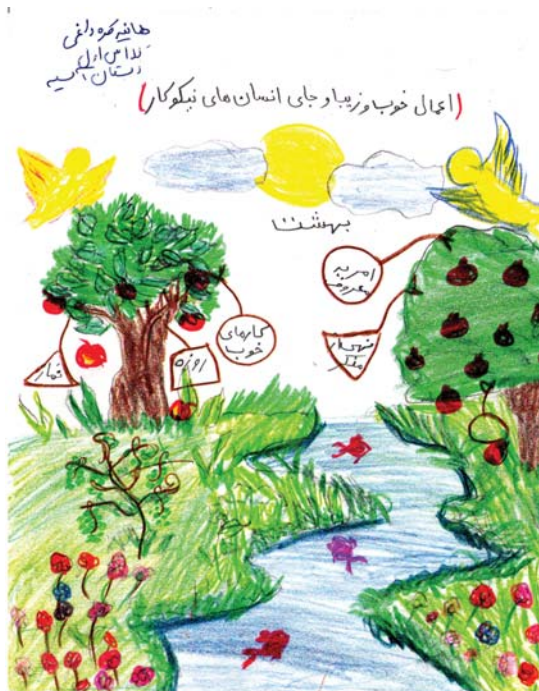
رنگی و نداشتن فضای منفی یا آسمان از دیگر ویژگی های بارزی است که جهت تأکید این نکته به وفور در نقاشی جهنم دیده می شود.

■ زمین

جهت دستیابی به نتیجه مطلوب، علاوه بر نماد آسمان، نماد زمین هم در در نمونه های جمع آوری شده مورد بررسی قرار گرفت. این عنصر در نقاشی های بهشت با عنصر گل و سبزه و در نقاشی های جهنم با عنصر آتش نمایان شده است. با توجه به جداول ۱۱ و ۱۲ این دو عنصر نقش قابل توجهی در نقاشی های ایفا می کنند به گونه ای که در ۷۷/۱ درصد نقاشی های بهشت گل و سبزه به کار رفته و عنصر آتش نیز در ۸۴/۶ درصد از نقاشی های جهنم وجود دارد (تصویر ۱۱ و ۱۲).

تصویر ۱۲. دیانا عبدی، هشت ساله

تصویر ۱۴. هانییه قره داغی، هفت ساله

تصویر ۱۳. محدثه روزبین، نه ساله

■ درخت

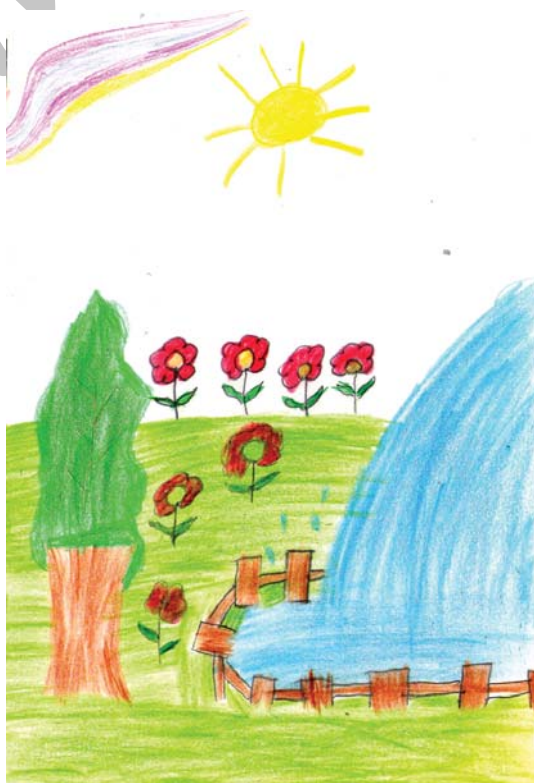
عنصر درخت هم در نقاشی های بهشت و هم در نقاشی های جهنم مورد استفاده قرار گرفته است. هرچند تفاوت چشمگیری در ترسیم این عنصر در بهشت و جهنم دیده می شود. درخت در بهشت به رنگ سبز و در جهنم به شکل خشک و بی بار است. جداول ۱۳ و ۱۴ وضعیت این متغیر را به خوبی به تصویر می کشد. مقدار ۱ بیان کننده حضور عنصر درخت و مقدار ۰ نشانه نبود آن در نقاشی هاست. همان طور که دیده می شود، در ۷۲/۹ درصد نقاشی ها بهشت درخت حضور دارد، در صورتی که در نقاشی های جهنم تنها ۱۵ کودک درخت را نقاشی کرده اند.

■ رنگین کمان و رعد و برق

وجود رعد و برق در جهنم و رنگین کمان در آسمان بهشت در جدول ۱۵ و ۱۶ مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است. ۱۶/۲ درصد از افرادی که جهنم را نقاشی کرده اند از رعد و برق در نقاشی خود استفاده کرده اند. همچنین ۱۳/۲ درصد از افرادی که بهشت را نقاشی کرده اند رنگین کمان را در آسمان بهشت ترسیم کرده اند (تصویر ۱۵ و ۱۶).

■ آب، باران و برف

به کارگیری عنصر باران در نقاشی های کودکان در دو محیط بهشت و جهنم به شکل متفاوتی صورت گرفته است. با توجه به جداول ۱۷ و ۱۸ آب و باران در ۴۹/۶ درصد

تصویر ۱۵. جاوید میرنوری، هشت ساله

تصویر ۱۷. امیرمحمد حسینی هفت ساله

تصویر ۱۸. پوریا زارعی، هشت ساله

تصویر ۱۶. مهرشاد خداداد، هشت ساله

جدول ۱۵. وجود رنگین کمان در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	24	86.	86.	86.
وضعیت ۱	3	13.	13.	100.
مجموع	28	99.	100.	
داده گمشده	2	.		
مجموع	28	100.		

جدول ۱۳. وجود درخت در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	257	91.1	94.5	94.5
وضعیت ۱	1	5.	5.	100.0
مجموع	272	96.5	100.0	
داده گمشده	1	3.		
مجموع	282	100.0		

جدول ۱۶. وجود رعد و برق در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	228	80.9	83.8	83.8
وضعیت ۱	4	15.6	16.2	100.0
مجموع	272	96.5	100.0	
داده گمشده	1	3.		
مجموع	282	100.0		

جدول ۱۴. وجود درخت در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	7	27.0	27.1	27.1
وضعیت ۱	204	72.3	72.9	100.0
مجموع	280	99.3	100.0	
داده گمشده	2	.		
مجموع	282	100.0		

دانه‌های برف نیز در برخی از نقاشی‌های جهنم به چشم می‌خورد (تصویر ۱۷ و ۱۸).
با در نظر گرفتن این مطلب که ابر به کاررفته در نقاشی جهنم توسط کودکان سیاه یا سرخ‌رنگ بوده و در نقاشی بهشت آبی‌رنگ است، جداول ۱۹ و ۲۰ وجود این متغیر را در دو فضای نقاشی‌شده بررسی می‌کند. به کارگیری این عنصر در بهشت بیشتر از جهنم در نقاشی کودکان است (تصویر ۱۷ و ۱۸).

نقاشی‌ها به‌عنوان یک عنصر مهم در فضای بهشت وجود دارد. این موضوع ممکن است به این دلیل باشد که از باران به‌عنوان یک نعمت یاد می‌شود. اما باران به‌صورت یک عذاب (باران سرخ‌رنگ، باران آتش) نیز در نقاشی ۲۱ درصد از افرادی که جهنم را به تصویر کشیده‌اند ترسیم شده‌است. بارش باران آتش با نمایش قطره‌های سرخ یا زرد رنگ از ابرهای سیاه و قرمز از مشترکات اغلب نقاشی‌های جهنم است.

تصویر ۲۰. پوریا جناب، هشت ساله

تصویر ۱۹. امیرحسین نادی، هفت ساله

جدول ۱۹. وجود ابر در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۱۷	۶۲.	۶۳	۶۳.۴
۱	۱۰	۳۶.	۳۶.	۱۰۰.
مجموع	۲۸	۹۹.	۱۰۰.	
داده گمشده	۲	.		
مجموع	۲۸	۱۰۰.		

جدول ۱۷. وجود برف و باران در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۲۱	۷۶.	۷۹.	۷۹
۱	۵	۲۰.	۲۱.	۱۰۰.
مجموع	۲۷	۹۶.	۱۰۰.	
داده گمشده	۱	۳.		
مجموع	۲۸	۱۰۰.		

جدول ۲۰. وجود ابر در جهنم

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۲۱۶	۷۶.۶	۷۹	۷۹.۴
۱	۵	۱۹.۹	۲۰.۶	۱۰۰.
مجموع	۲۷۲	۹۶.۵	۱۰۰.	
داده گمشده	۱	۳.		
مجموع	۲۸۲	۱۰۰.		

جدول ۱۸. وجود آب و باران در بهشت

	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
وضعیت ۰	۱۴۱	۵۰.۰	۵۰.۴	۵۰.۴
۱	۱۳۹	۴۹.۳	۴۹.۶	۱۰۰.
مجموع	۲۸۰	۹۹.۳	۱۰۰.	
داده گمشده	۲	۳.		
مجموع	۲۸۲	۱۰۰.		

ب. بررسی رنگها در نقاشی کودکان

بیشتر کودکان موضوع مورد پژوهش را به کمک بازی رنگها نشان داده‌اند. این امر بیانگر این است که اغلب کودکان درک درستی از اشکال و اجمامی که می‌تواند در بهشت و جهنم موجود باشد ندارند و این درک مبهم کودکان را به سمت استفاده از رنگها برای بیان تجسمشان سوق می‌دهد. با وجود این نمونه‌ها نشان می‌دهند که درک همه کودکان از جهنم بیشتر از بهشت بوده است، چرا که در ترسیم جهنم چه با رنگ و چه با شکل موفق‌تر عمل کرده و عمدتاً در ترتیب تقدم و تأخر موضوع نقاشی ابتدا به ترسیم جهنم پرداخته‌اند. استفاده از رنگهای گرم، نارنجی، قرمز و زرد توأم با لکه‌های سیاه مهم‌ترین وجه اشتراک آنان در نقاشی جهنم بوده‌است.

در نمونه‌های جمع‌آوری شده رنگ غالب در عمده تصاویر جهنم قرمز است، اما رنگهای زرد و سیاه و نارنجی نیز در برخی از نقاشی‌ها دیده می‌شود. به ندرت در نقاشی آدم‌های درون جهنم از رنگ سبز و آبی استفاده شده‌است

■ حیوانات و پرندگان

ترسیم حیوانات در نقاشی، فارغ از مفاهیم روان‌شناسانه آن (احساس گناه در کودک) با محیط زندگی کودک ارتباط مستقیم دارد. به‌طور مثال در نقاشی بهشت کودکان ساکن در منطقه‌ای که شغل اصلی مردم کشاورزی و دامداری است، به‌کرات حیوانات خانگی ترسیم شده‌است. این کودکان به‌واسطه نوع محیطی که در آن زندگی می‌کنند نوع حیواناتی که در محیط زندگی با آن روبه‌رو هستند، شکل حیوانات را ترسیم کرده‌اند، ضمن آنکه کلاغ و مار از جانورانی هستند که در فضای جهنم ترسیم شده توسط کودکان مناطق مختلف بسیار به چشم می‌خورد (تصویر ۱۹ و ۲۰). در جهنم به‌کارگیری حیوانات موزی مانند مار و پرندگان سیاه‌رنگ و در بهشت حیواناتی مانند ماهی، جوجه و پروانه بررسی شده‌است. با توجه به جداول ۲۱ و ۲۲ حضور حیوانات و پرندگان در بهشت بیشتر از جهنم در نقاشی کودکان است. همچنین ۷۲ نفر از کودکان در نقاشی‌های خود این متغیر را به کار نبرده‌اند.

جدول ۲۱. وجود حیوانات و پرندگان در جهنم

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۵۶.	۵۶	۵۴.	۱۵	۰ وضعیت
۱۰۰.	۴۳.	۴۲.	۱۱	۱
	۱۰۰.	۹۶.	۲۷	مجموع
	۳.	۳.	۱	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸	مجموع

جدول ۲۴. وجود رنگ سیاه در جهنم

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۲۰.	۲۰	۱۹.	۵	۰ وضعیت
۱۰۰.	۷۹.	۷۷.	۲۱	۱
	۱۰۰.	۹۶.	۲۷	مجموع
	۳.	۳.	۱	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸	مجموع

جدول ۲۲. وجود حیوانات و پرندگان در بهشت

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۴۵.	۴۵	۴۵.	۱۲	۰ وضعیت
۱۰۰.	۵۴.	۵۳.	۱۵	۱
	۱۰۰.	۹۹.	۲۸	مجموع
	.	.	۲	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸	مجموع

جدول ۲۵. وجود رنگ نارنجی در جهنم

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۴۷.	۴۷.	۴۵.	۱۲	۰ وضعیت
۱۰۰.	۵۳.۹	۵۱.	۱۴	۱
	۱۰۰.	۹۶.	۲۷	مجموع
	۳.	۳.	۱	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸	مجموع

جدول ۲۳. وجود رنگ‌ها در جهنم

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۱.۸	۱.۸	۱.۸	۵	هیچکدام وضعیت
۴۲.۳	۴۰.۴	۳۹.۰	۱۱۰	سیاه، نارنجی، قرمز
۴۴.۹	۲.۶	۲.۵	۷	سیاه و نارنجی
۸۰.۵	۳۵.۷	۳۴.۴	۹۷	سیاه و قرمز
۹۰.۱	۹.۶	۹.۲	۲۶	نارنجی و قرمز
۹۱.۹	۱.۸	۱.۸	۵	سیاه
۹۲.۶	۷	۷	۲	نارنجی
۱۰۰.۰	۷.۱	۷.۱	۲۰	قرمز
	۱۰۰.۰	۹۶.۵	۲۷۲	مجموع
	۳.۵	۳.۵	۱۰	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸۲	مجموع

جدول ۲۶. وجود رنگ قرمز در جهنم

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۶.	۶.	۶.	۱	۰ وضعیت
۱۰۰.	۹۳.	۹۰.	۲۵	۱
	۱۰۰.	۹۶.	۲۷	مجموع
	۳.	۳.	۱	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸	مجموع

جدول ۲۷. وجود رنگ زرد در بهشت

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۱۵.	۱۵.	۱۵.	۴	۰ وضعیت
۱۰۰.	۸۴.	۸۴.	۲۳	۱
	۱۰۰.	۹۹.	۲۸	مجموع
	.	.	۲	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸	مجموع

استفاده شده توسط کودکان مشاهده می‌شود تفاوت رنگ بین انسان‌های خوب و بد است که نشان‌دهنده تأثیر قوی رنگ در ذهن کودکان برای بیان نوع نگرش و تلقی آنها از مفاهیم خیر و شر است. به‌عنوان مثال در یکی از نقاشی‌ها، که بهشت آن سوی پل صراط و جهنم زیر آن ترسیم شده است، رنگ انسان‌هایی که می‌توانند از پل عبور کنند و به بهشت برسند آبی بوده و انسان‌هایی از پل صراط سقوط می‌کنند بارنگ قرمز ترسیم شده‌اند.

به‌کارگیری رنگ‌ها توسط کودکان در نمونه‌های جمع‌آوری شده به‌صورت استفاده یا عدم استفاده از رنگ در جدول ۲۳ بررسی شده‌است. جداول ۲۴ و ۲۵ و ۲۶ نیز

و این امر نیز بدلیل مشخص کردن آدم‌ها با رنگ سرد در فضای رنگی کاملاً گرم بوده است. هرچند ترکیب رنگ‌ها ممکن است برای کودک ملو از هیجان و اکتشاف باشد اما باید از تفاوت‌ها و تضادهایی که در طبیعت وجود دارد آگاه باشند تا بتوانند با استفاده از این تضادها اختلاف دو موضوع را به‌طور مؤثرتری نشان دهند. برخی از کودکان برای زمینه نقاشی خویش کاغذ سیاه‌رنگ را با کمال هوشمندی برگزیده و با توجه به اینکه دو موضوع در یک صفحه‌اند به‌وضوح ترسیم جهنم را به بهشت برتری داده‌اند. این نظریه که «می‌توان تاریکی را در تاریکی نقاشی کرد» در مورد این انتخاب صادق است. مورد دیگری که در بررسی رنگ‌های

جدول ۲۸. وجود رنگ آبی در بهشت

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۱۳.	۵۳.	۱۵.	۴	۰
۱۰۰.	۴۶.	۸۴.	۲۳	۱
	۱۰۰.	۹۹.	۲۸	مجموع
	.	.	۲	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸	مجموع

جدول ۳۰. وجود رنگ‌ها در در بهشت

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۳.۶	۳.۶	۳.۵	۱۰	وضعیت
۴۴.۳	۴۰.۷	۴۰.۴	۱۱۴	هیچکدام
۴۴.۶	.۴	۴	۱	آبی و زرد و سبز
۴۹.۳	۴.۶	۴.۶	۱۳	آبی و زرد
۸۷.۵	۳۸.۲	۳۷.۹	۱۰۷	آبی و سبز
۸۸.۶	۱.۱	۱.۱	۳	آبی
۹۳.۹	۵.۴	۵.۳	۱۵	زرد
۱۰۰.	۶.۱	۶.۰	۱۷	سبز
	۱۰۰.	۹۹.۳	۲۸۰	مجموع
	.۷	.۷	۲	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸۲	مجموع

جدول ۲۹. وجود رنگ سبز در بهشت

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۱۰.	۱۰.	۱۰.	۲	۰
۱۰۰.	۸۹.	۸۹.	۲۵	۱
	۱۰۰.	۹۹.	۲۸	مجموع
	.	.	۲	داده گمشده
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸	مجموع

جدول ۳۱. به تصویر کشیدن بهشت و جهنم

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	وضعیت
۳.۵	۳.۵	۳.۵	۱۰	بهشت وضعیت
۴.۳	..	.	۲	جهنم
۱۰۰.	۹۵.۷	۹۵.۷	۲۷۰	بهشت و جهنم
	۱۰۰.	۱۰۰.	۲۸۲	مجموع

نشان می‌دهد که رنگ‌های سیاه، قرمز و نارنجی به ترتیب در ۷۹/۸، ۹۳/۸ و ۵۲/۹ درصد نقاشی‌های جهنم استفاده شده‌است (تصویر ۱۹). جداول و نمودارهای زیر مطالب بیان شده را به طرز گویاتری بیان می‌کنند. در خصوص کاربرد رنگ در نقاشی‌های بهشت می‌توان گفت سه رنگ آبی، سبز و زرد بیشترین استفاده را به خود اختصاص داده‌اند که در این بین رنگ سبز در ۸۹/۶ درصد از نقاشی‌ها، رنگ زرد در ۸۴/۶ درصد و رنگ آبی نیز در ۴۶/۸ درصد از نقاشی‌ها به کار رفته‌است (تصویر ۱۰ و ۱۳). نکته قابل توجه در این بررسی این است که در ۴۰/۷ درصد از نقاشی‌های بهشت هر سه رنگ سبز، زرد و آبی به طور همزمان استفاده شده‌است که رقم قابل اعتنایی به شمار می‌رود. مطالب گفته شده در جداول ۲۷، ۲۸، ۲۹ و ۳۰ نمود یافته‌است.

توجه به فضای بهشت و جهنم

همان‌طور که بیان شد در این پژوهش از تمامی کودکان خواسته شده‌است که بهشت و جهنم را ترسیم کنند. جدول ۳۱ نشان‌دهنده این است که چه درصدی از کودکان بهشت و جهنم را همزمان و یا به تنهایی ترسیم کرده‌اند. از میان همه نمونه‌ها، تنها ۲ مورد فقط جهنم و ۱۰ مورد فقط بهشت را نقاشی کرده و بقیه فضاهای خواسته شده را ترسیم کرده‌اند. با وجود این، نقاشی‌های جهنم به طرز چشمگیری گویاتر و قوی‌تر از تصویر بهشت ترسیم شده‌اند. در برخی از نمونه‌های به دست آمده، کودکان به دلیل نداشتن تصویر ذهنی دقیق از موضوع بهشت، صرفاً فضای آن را با تشبیه به فضاهای خوشایندی مانند شهر بازی یا پارک ترسیم کرده‌اند.

نتیجه

همان‌گونه که بیان شد شکل ساده یک آدمک بیان‌کننده شخصیت خود کودک است. کودک خود را با آدمکی که نقاشی کرده شبیه می‌داند. در واقع حضور یا عدم حضور تصویر آدم در نقاشی بیانگر وجود یا نبود خود کودک است. با توجه به یافته‌ها (جداول ۱ تا ۴)، تصویر انسان و یا خود کودک به کرات در جهنم ترسیم شده‌است اما در فضاهای نقاشی شده در بهشت تصویر خود کودک یا اطرافیان و نزدیکان او مشاهده نمی‌شود و این امر نشان‌دهنده آن است که کودکان جهنم را به انسان نزدیک‌تر از بهشت دانسته‌اند. تجسم انسان در هیبت شیطان در جهنم و به صورت فرشته در بهشت نتیجه درک کودک

از فضاهاى یادشده است. ترسیم خانه که نماد چهاردیواری امن و محلی برای آرامش کودک است با آماری قابل توجه در بهشت قابل پیش‌بینی است اما خانه‌های سیاه‌رنگ بدون در و پنجره در جهنم نمی‌تواند به درک کودک از این چهاردیواری بی‌ارتباط باشد (جدول ۶). احتمالاً هدف از ترسیم چنین خانه‌ای بر نبود آرامش و امنیت در جهنم تأکید می‌کند که درک چنین نکته‌ای از سوی کودک بسیار قابل تأمل است. ترسیم نکردن خورشید در جهنم به‌عنوان نماد پدر نیز حس ناامنی موجود در جهنم را به نحو دیگری بیان می‌کند، در حالی که ترسیم خانه و خورشید در بسیاری از نقاشی‌های بهشت نشانه وجود امنیت و تکیه‌گاه در این فضا است (جدول ۷ و ۸). با توجه به اینکه حضور درخت در نقاشی کودکان نشانه خود کودک است، به‌کارگیری عنصر درخت در بهشت تصور ناخودآگاه کودک از وجود خویش در فضای یادشده را بیان می‌کند. هرچند کودکان از ترسیم آدمکی که نشانگر وجودشان در بهشت باشد سر باز زده‌اند اما وجود درخت به‌صورتی غیرمستقیم نشانه تجسم خود کودک در بهشت است. کودک در این سن تفاوت میان شکل‌ها را می‌فهمد و استفاده از آنان نمی‌تواند بی‌دلیل یا تصادفی باشد بلکه ترکیبی از نیروی خودآگاه و ناخودآگاه در ترسیم این اشکال برای تجسم موضوع نقاشی شده دخیل هستند. نیروی خودآگاه نشئت‌گرفته از آموزش و درک کودک می‌باشد اما نیروی ناخودآگاه به تعبیر عرفان شرقی نتیجه پاکي روح کودک و وصل آن به مبدأ انسان یعنی ذات مقدس خداوند است که در نقاشی او برای تجسم بخشیدن به موضوعات ظاهر می‌شود و همین اتصال نیز منجر به تجسم خود کودک در بهشت می‌شود. از اشتراکات قابل توجه دیگر در نمونه‌ها شکل پل (صراط) در فضای جهنم است که برای نمایش لغزش انسان‌های در حال عبور از آن استفاده شده است. ترسیم آتش، رعد و برق، ابر و باران سرخ‌رنگ نیز در بسیاری از نمونه‌ها احساس آشفتگی و ترس، اضطراب و هیجان کودک از جهنم را تأکید می‌کند. مفهوم جهنم در ذهن کودکان با مفاهیمی چون اسارت، طرد شدن، متفاوت بودن و سقوط برابری می‌کند و این ذهنیت به‌طور گسترده‌ای در نقاشی‌های کودکان قابل مشاهده است. در نقاشی بیشتر کودکان آنچه از بهشت تصویر شده است، درک کودک از لطافت و آرامش است. گل و سبزه، رنگین کمان، ابر و باران، آسمان آبی‌رنگ بیانگر این موضوع است که تلقی کودک از بهشت، فضایی لطیف، دوست‌داشتنی همراه با آرامش است. رنگ‌ها نیز در بهشت عمدتاً به سردی می‌گرایند. این نگرش به سردی نیز نشئت‌گرفته از همان میل به آرامش ابدی در بهشت موعود است. این نکته قابل تأملی است که احتمالاً عدم آرامش و سردرگمی دنیای امروز، تجسم بهشت موعود را در ذهن کودکان مترادف آرامش ساخته است.

به‌طور کلی، به‌نظر می‌رسد موضوع بهشت یا جهنم در ذهن کودکان ایران تعاریف مشترکی دارد. اغلب کودکان درک مبهمی از بهشت داشته و از ترسیم انسان در بهشت اجتناب کرده‌اند. بررسی نمونه‌ها نشان می‌دهد که در مجموع درک کودکان از جهنم بسیار ملموس‌تر از بهشت بوده است و این موضوع می‌تواند ناشی از تعلیم و تربیتی باشد که توسط اطرافیان به کودکان القا می‌شود. با در نظر گرفتن اشتراکات نقاشی‌ها می‌توان نتیجه گرفت بیشتر کودکان از جهنم تفسیر بهتر، واضح و گویاتری نسبت به بهشت و موضوعات پیرامون آن دارند. عواملی مانند ترسانیدن کودک از جهنم با هدف اجتناب او از اعمال نادرست یا تکرار بیش از حد در پرداختن به مقوله جهنم می‌تواند در شکل‌گیری این دیدگاه مؤثر بوده باشد. بنابراین به نظر می‌رسد تعلیم آموزه‌های مذهبی توسط اطرافیان در سنین شکل‌گیری و رشد کودک نیازمند بازنگری اساسی و جدی است. از سوی دیگر بیان غیرمستقیم مفاهیمی مانند جهنم بسیار نتیجه‌بخش‌تر از بیان مستقیم آن خواهد بود. همچنین تکرار مفاهیم مثبت و امیدبخش مانند بهشت علاوه بر نزدیک‌تر کردن کودک به خدا، به ملموس‌تر شدن مفهوم نیکی در ذهن او منجر خواهد شد. در تعلیم و آموزه‌های دینی اسلام و اهم آنها قرآن نیز واژه بهشت و جهنم به دفعات مساوی آورده شده

است(هرکدام ۷۷بار). بنابراین تأکید یکی بر دیگری اساساً سازگار با اعتقادات مذهبی مسلمانان نیست و اگر این تأکید روی واژه جهنم باشد آشکارا با رحمانیت خداوند متعال که در قرآن و احادیث به کرات به آن تأکید شده است در تضاد است. بزرگتر جلوه دادن جهنم برای کودکان نه تنها تأثیر مثبتی در تربیت آنها نخواهد داشت بلکه ممکن است به مبارزه منفی با دین بینجامد که با بالاتر رفتن سن کودک به طرق گوناگون بروز می‌یابد. نتایجی از این دست در تصویرگری کتب مذهبی کودکان نیز باید مورد توجه قرار گیرد، چرا که تصویر در کتاب‌های کودکان نقش قابل توجهی در درک آنها از موضوعات ایفا می‌کند.

منابع و مآخذ

- احتسایان، نگین. ۱۳۸۹. «بحثی درباره ادبیات کودک و تصویرگری»، پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، ش ۴۵-۴۶: ص ۷۰-۵۹.
- احمدی، بابک. ۱۳۸۹. حقیقت و زیبایی. تهران: نشر مرکز.
- اکرمی، جمال الدین. ۱۳۸۹. کودک و تصویر. تهران: سروش.
- امامی، اکرم. ۱۳۸۲. «حقیقت نقاشی کودکان»، مجله عروس هنر، ش ۱۶: ص ۲۸-۱۹.
- آیزمن، لئائریس. ۱۳۹۰. روان‌شناسی کاربردی رنگ‌ها (پنتون). ترجمه روح‌الله زمزمه. تهران: بیهق کتاب.
- بختیاری‌فرد، حمیدرضا. ۱۳۸۸. رنگ و ارتباطات. تهران: فخر اکیا.
- پاکباز، رویین. ۱۳۸۴. دایره‌المعارف هنر. تهران: فرهنگ معاصر.
- توماس، گلین و سیلک، آنجل ام. جی. ۱۳۸۷. مقدمه‌ای بر روان‌شناسی نقاشی کودکان. ترجمه محمدتقی فرامرزی. تهران: دنیای نو.
- دادستان، پریخ. ۱۳۷۴. ارزشیابی شخصیت کودکان. تهران: رشد.
- طباطبایی، تکتم و طباطبایی، سمانه. ۱۳۸۳. «هنگامه نقاشی کودکان»، تازه‌های روان‌درمانی، ش ۳۱ و ۳۲: ص ۱۸-۳۲.
- فراری، آنا اولیوریو. ۱۳۷۶. نقاشی کودکان و مفاهیم آن. ترجمه عبدالرضا صرافان. تهران: داستان.
- کرمن، لوئیز. ۱۳۷۳. تحلیل روان‌شناختی نقاشی کودکان. ترجمه رضا نقاییان. تهران: توس.
- کوثر احمدی، علی. ۱۳۷۳. بررسی تصویرسازی در کتاب‌های کودکان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به‌راهنمایی مرتضی ممیز، دانشگاه تربیت مدرس.
- لسک، جودیت ولسک، برایان. ۱۳۷۷. درسنامه مددکاری اجتماعی و روان‌پزشکی کودک. ترجمه دکتر سیدجلال صدرالسادات، ابوالفضل سعیدی و سعید حسن‌زاده. تهران: سازمان آموزش و پرورش استثنایی کشور.
- لطیفی‌پیشه، مریم. ۱۳۷۷. «چرا کودکان نقاشی می‌کنند». پیوند، ش ۲۲۷-۲۲۵: ص ۹۶-۱۰۵.
- لوشر، ماکس. ۱۳۸۰. روان‌شناسی کاربردی رنگ‌ها. تهران: درسا.
- لینچ، سارا. ۱۳۸۷. رنگ مدرن. ترجمه فرید عابدین شیرازی. تهران: هنر و معماری قرن.
- مختاری، فرحناز. ۱۳۷۷. روان‌شناسی نقاشی کودکان. تهران: افاقی.
- مراثی، محسن. ۱۳۷۶. «نقاشی کودکان را بشناسیم»، پیوند، ش ۲۰۱: ص ۱۱۵-۱۱۰.
- مرعشی، سیدمنصور و هاشمی، سیدجلال و لسک، اعظم. ۱۳۹۱. «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بخوانیم و بنویسیم و هدیه‌های آسمان»، تفکر و کودک، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۳، ش ۱، ص: ۸۹-۶۹.

- Morality in Children: Bridging Development and Psychopathology*, Washington DC: American Psychological Association.
- Freund, A. M. and P. B. Baltes. 2000. 'The Orchestration of Selection, Optimization, and Compensation: An Action-Theoretical Conceptualization of a Theory of Developmental Regulation', W. J. Perrig and A. Grob . eds., *Control of Human Behavior, Mental Processes, and Consciousness: Essays in Honor of the 60th Birthday of August Flammer*, Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- Kagan, J. 2003. 'Biology, Context, and Developmental Inquiry', *Annual Reviews Psychology*, Vol.
- Light, P. H. & Macintosh, E. 1980. *Depth relationship in young children's drawings*, *Journal of Experimental Child Psychology*, 79-87
- Lipman, M. A. M. Sharp, and P. Oscanian. 1980. *Philosophy in the Classroom*, Philadelphia: Temple University.
- Lipman, M. 1991. *Thinking in Education*. New York: Cambridge University
- Lipman, Matthew. 1988. *Philosophy Goes to School*. Temple University Press.
- Swanson, L. H. & Hill, G. 1993. "Meta Cognitive Aspects of Moral Reasoning and Behavior". *Adolescence*.
- Thelen, E. K. E. Adolph, and L. Arnold. 1992. 'Gesell: The Paradox of Nature and Nurture', R. D. Parke, P. A. Ornstein, J. J. Rieser, and C. Zahn-Waxler . eds., *A Century of Developmental Psychology*, Washington DC: American Psychological Association.

A Study of the Visual Reflection of Heaven and Hell in Paintings by Children of 6 to 9 Years Old in Iran

Farzaneh Vahed Dehkordi, M.A. in Art, Qom Branch, IAU, Qom, Iran.

Mitra Kalateh Salehi, M.A. in Art, Qom Branch, IAU, Qom, Iran.

Tahereh Shidokht Motakef, M.A. in Art, Qom Branch, IAU, Qom, Iran.

Mostafa Barazandeh, M.A. in MBA, Tehran University, Tehran, Iran.

Received: 2014/8/13

Accepted: 214/3/6

Hand The goal: Psychological studies indicate that the child's painting reflects her/his conscious and unconscious learning about various concepts and also expresses whatever s/he fails to talk about. The children's subjective concern about religious issues and questions is one of the subjects which appear in their paintings because of their inability to talk about them. The goal of this research is to study the visual reflection of heaven and hell in paintings by Iranian children of 6 to 9 years old.

The method: The present paper is an applied research and uses descriptive and survey methods. After studying psychological reasons of children's tendency to painting and analysis of the applied symbols and colors in their paintings, a collection of 6 to 9-year-old children's paintings about «heaven and hell» was gathered from several cities of Iran by using multistage cluster sampling.

The variables of this research paper are the symbols and colors applied in the children's paintings.

The findings and the results: The findings of studying approximately 1000 samples by using statistic software (SPSS) in two different levels of "percentage" and "abundance" in descriptive statistics, reveal that heaven is the symbol of peace and ease, while hell represents chaos and anxiety in the mind of the Iranian children.

Analyzing the samples lead to this conclusion that the image of hell is more accessible and tangible than heaven in the minds of the Iranian children.

Keywords: Child Psychology, Heaven, Hell, Child's Painting, Iranian Children.